

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ В БЪЛГАРСКАТА МАРКСИСТКА ИСТОРИОГРАФИЯ

МАРИЯ ВЕЛЕВА

Рецензент *Елка Дросневи*

Редактор Величко Георгиев

Мария Велева. БОЛГАРСКАЯ МАРКСИСТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ
АПРЕЛЬСКОГО ВОССТАНИЯ

В период своего становления болгарская марксистская историография уделяла сравнительно небольшое внимание изучению Апрельского восстания. Тем не менее, первые историки-марксисты понимали, в общей сложности, его значение для освобождения Болгарии от османского рабства. Интерес к восстанию возрос в период после окончания первой мировой войны. Историки-марксисты сосредоточили свое внимание на проблемах подготовки к восстанию, организации и деятельности революционных комитетов, идеологии руководителей восстания. После второй мировой войны болгарские историки занялись исследованием социально-экономической истории Болгарии, что имело важное значение для правильной научной оценки характера восстания. Изучались такие проблемы как: роль и отношение разных классов болгарского общества к восстанию, военная подготовка повстанцев и их вооружение, их идеологические и политические взгляды. Следует также указать на опубликование ряда документов и появление библиографических работ о восстании.

Maria Veleva. THE 1876 APRIL UPRISING IN BULGARIAN
MARXIST HISTORIOGRAPHY

In the initial period of its development Marxist historiography showed relatively little interest in the 1876 April Uprising. Nevertheless, the first Marxist historians, though on a general level, showed understanding of the nature of the Uprising, of its place in the national liberation movement, and of its significance for the liberation of Bulgaria. Interest in the Uprising grew after World War I. During that period, Marxist historiography devoted much effort to a study of the problems involved in the preparation of the April Uprising, to the problems of the creation and activities of the revolutionary organization of the Bulgarian national revolution, and to the ideology of its leaders. After the end of World War II, the efforts of Marxist historiography were directed mainly towards explaining the economic foundations of Bulgarian society. These studies had an important effect on the correct scientific characterization of the April Uprising. During that period Bulgarian Marxist historiography studied such problems as: the role and behaviour of the various classes during the Uprising; the military skill of the insurgents and their armaments, the ideological and political training of the April insurgents, etc. One of the great achievements of Marxist historiography after the end of World War II is the discovery and publication of documents on the preparation and course of the Uprising. There are also several bibliographical publications dedicated to the April Uprising.

В предлагания преглед се прави опит да се осмислят постиженията на българската марксистка историография, като се подлагат на анализ книгите, статиите, документалните и мемоарни сборници и обобщаващи трудове, публикувани в периода след Деветосептемврийската революция и частично през юбилейната 1976 година. Изследванията и публикациите през тази година и след нея носят много нови белези в тематично и в методично отношение и представляват поради това обект на самостоятелен историографски интерес.

Изследванията за Априлското въстание след Деветосептемврийската революция в България се извършиха на основата на значително научно наследство, създадено в преходната епоха от свидетели и участници в събитията и от буржоазната историография. Най-изтъкнатите изследователи на Априлското въстание в миналото са, както е известно, Захари Стоянов¹ и Димитър Страшимиров². Техните книги, съответно — „Записки по българските въстания“ (т. 1, 1884; т. 2, 1887; т. 3, 1892) и „История на Априлското въстание“ (т. 1 — 3, 1907), са най-значителните постижения на буржоазната историография. Те заедно с другите автори, които се занимават с тази тема, имат голяма заслуга за установяването на фактологическата основа на събитието, те направиха достойние на науката хиляди факти за времето на непосредствената подготовка на въстанието, самото му протичане, сражения и борби, потушаването му. В лицето на най-добрите си представители буржоазната историография достигна и до правилно, положително отношение към събитието и правилна преценка за неговото голямо историческо значение.

Основните слабости на буржоазната историография се проявиха в нейната ограниченост, откъслечност, описателност, липса на усилия и невъзможност да се проникне в същността на събитията, да характеризира класовата природа на българското общество, да определи движещите сили и хегемония на българската национална революция. Но не само обективно-научна невъзможност да реши някои проблеми прояви буржоазната историография. Страхувайки се от революционното движение на пролетариата, особено между двете световни войни, тя стигна до клевети по отношение на Априлското въстание и неговите герои.

Марксистката историография още с първите си стъпки в края на XIX в. и след това непрекъснато проявяваше интерес към проблемите на Възраждането и специално към националнореволюционното движение. В различно време нейните представители Д. Благоев, Г. Димитров, В. Коларов, Г. Бакалов, Жак Натан, М. Димитров и др. воюваха срещу опитите на буржоазията да подцени или фалшифицира значението и смисъла на революционната борба, на Априлското въстание.

В началото на своето развитие в марксистката историография има сравнително слаб интерес към Априлското въстание. От всички събития и дейци на Възраждането тя се занимава най-много с идеологията на Хр. Ботев, проблема за развитието на икономическите отношения в този период и периодизационните проблеми. Само в отделни случаи социалдемократите спират вниманието си на Априлското въстание и повече с агитационно-политически цели организират чествуването му³.

Въпреки това първите историци-марксистки, макар и в най-общ план, изразиха разбиране за същността на въстанието, за мястото му в национално-освободителното движение и значението му за освобождението на България. Д. Благоев нарече въстанието „голямо“ и писа, че то „действително постигна целта си“⁴.

След Първата световна война интересът към въстанието се засилва както поради належащата нужда във връзка с изострянето на класовите

отношения в страната и желанието да се изучи опитът на една революция, така и поради необходимостта да се защитят революционните традиции на българския народ от нападките на буржоазната реакционна историография. Така през 30-те години се появяват статиите на Г. Бакалов, книгите на Жак Натан „Българското възрождане“ и „Икономическа история на България“ и някои други юбилейни и възпоменателни статии⁵. Още в тези първи публицистични и обобщаващи работи марксистката историография изразява положително отношение към събитието, към героизма на българския народ и преклонение към героите му. Още тук се набелязва един от главните въпроси, който ще интересува все повече марксистите в бъдеще — проблемът за степента и същността на развитието на производителните сили на българското общество, за състоянието и разположението на класовите сили в навечерието на въстанието, неговите движещи сили.

Основната слабост на марксистката историография преди Девети септември 1944 г. произтичае от необходимостта да се правят анализи, преценки и заключения за Априлското въстание предимно върху въведен в научно обръщение от буржоазните историци конкретен, фактически материал. Това обстоятелство предопределяше схематичността на социологичните модели, които се чертаеха⁶.

В този период марксистката историография отдели много сили за изучаване на проблемите на подготовката на Априлското въстание, проблемите на създаването, изграждането, дейността на революционната организация на българската национална революция, идеологията на нейните ръководители. Така М. Димитров пише своите значителни изследвания върху идеологията и биографията на Хр. Ботев⁷, Ал. Бурмов — върху историята на БРЦК и дейността на В. Левски⁸, Н. Кондарев — за Левски⁹, и други. Трябва да се изтъкне, че в тези случаи марксистите историци не само обобщават и оценяват едно или друго явление, но издирват много нов изворов и документален материал¹⁰.

След Втората световна война историята на Априлското въстание и проблемите, свързани с него, постепенно заемаха все по-голямо място в изследователските интереси на българските историци.

Няколко години след Девети септември 1944 г. Българската академия на науките организира научна сесия по случай 75-годишнината на Априлското въстание¹¹. Темите на докладите на тази сесия симптоматично бележат всички основни проблеми, които ще се разработват упорито и последователно от марксистката историография и до днес. Встъпителното слово на Т. Павлов е за „Априлското въстание и нашата историческа наука“. Авторът обръща особено внимание на идейната същност на възгледите и дейността на априлските революционери, техните опити да преодолеят националната бариера и да привлекат към борбата турските селяни¹². Жак Натан се спира на „Икономическите и социални основи на Априлското въстание“¹³. Докладът на Ал. Бурмов е озаглавен „Русия и Априлското въстание“¹⁴, но всъщност тук е проследено отражението и отношението към Априлското въстание както в Русия, така и в Западна Европа. Д. Косев говори за „Характер и значение на Априлското въстание“¹⁵. Като разглежда ролята на Априлското въстание в разрешаването на задачите на буржоазнодемократичната революция и революционните завети, авторът проследява традициите му в по-късните български революционни движения. Г. Цанев посвещава доклада си на „Априлското въстание в творчеството на Иван Вазов“¹⁶. С изказвания в сесията вземат участие осемнадесет учени — историци, филолози, литератори, публицисти, между които Ст. Романски, Ив. Снегаров, П. Зарев, Хр. Христов, С. Гановски и други.

Един от основните изводи на сесията е, че трябва да се пристъпи към преосмисляне не само на оценките на буржоазните изследователи на Априлското въстание, но и на събрания от тях фактически материал и да се издирват нови извори за цялостното осмисляне на това голямо събитие в българската история.

И действително усилията на марксистката историография се насочиха преди всичко към изясняване на икономическите основи на българското общество, нужни не само за класовото осмисляне на Априлското въстание за уточняване на неговия характер и историческо значение, но въобще на възрожденския процес. Изучаването на социално-икономическите предпоставки за въстанието ангажира за продължителен период значителни сили на историческия фронт. Много усилия се употребиха за проучването на аграрния режим в българските земи и структурата на българското село¹⁷, а също за развитието, разцвета и упадък на занаятчийството, за появата на капиталистическите отношения в града и зараждането на промишления капитализъм и за развитието на търговията¹⁸. В резултат на многобройните изследвания¹⁹ българските учени стигнаха до определени изводи за степента на развитието на производителните сили сред българското общество и острия конфликт, в който то ги поставя по отношение на националното, политическото и икономическото господство на Османската империя. Тези многобройни проучвания имаха важен резултат за правилното научно характеризиране на Априлското въстание. Бе преодоляна концепцията от 50-те години, когато в голяма степен още априорнотеоретически се твърдеше, че въстанието има селски характер и се достигна до становището за неговия национален буржоазнодемократичен характер²⁰. Големи уточнения се направиха и по въпроса за ролята и поведението на различните класи по време на въстанието. Стигна се до извода, че за отхвърлянето на националното османско и феодално иго са заинтересовани всички класи и прослойки на българското общество, включително и буржоазията без нейната най-богата върхушка, която икономически, политически и служебно се е приспособила към поробителя. Затова и участието във въстанието в районите, в които избухва, е повсеместно. До този възглед марксистката историография достигна след редица конкретни икономически и социологични проучвания и дискусии по въпроса за класите и класовите отношения в България през Възраждането. Установи се, че в българското възрожденско общество класите и класовите прослойки са диференцирани достатъчно отчетливо, но че в борбата срещу робския режим, от която са заинтересовани всички, масово участва целият български народ²¹. Това становище съществено коригира буржоазната постановка за „единството“ на българския народ през Възраждането. Буржоазните учени по политически причини не искаха да признаят съществуването на класи, а научните им издирвания бяха в такъв стадий, че не можеха да им разкрият структурата на българското общество. В резултат на усилията на няколко поколения марксистката историография реши в основата му този сложен и труден проблем от българската история. Съществуват въпроси и формулировки, които подлежат на допълнително уточняване. Конкретната картина на борбата показва, че най-многобройни и най-активни участници във въстанието са селяните, занаятчиите и интелигенцията, преставителите на бедните, дребни и средни слоеве. Сред заможната буржоазия особено в лицето на нейното младо поколение, синовете, също се проявява героизъм и себеотрицание, но точно от тези среди излизат предателствата, страхът, колебанието, деморализацията. Ръководството на въстанието се осъществява от професионалисти революционери, подкрепени по места от интелигенцията, дейци на местните революционни комитети.

След Втората световна война българската историография изследва и въпроса за революционната криза, която настъпва в Османската империя през 1875 — 1876 г., засягаща българския народ и българските земи²².

Особено нашироко се разгърнаха и плодотворни се оказаха изследванията по международния аспект на Априлското въстание. Една част от тях третира въпроса за връзките, които българските революционери са установили с другите страни и движения. Това са въпроси, на които в миналото никога не се е обръщало внимание, почти нищо не се е знаело и тъкмо заради това ръководителите на въстанието са били обвинявани в лекомислие или даже авантюризъм, заедно с наемат при такива неравносложни сили да се опълчват срещу една империя. Все още малобройните студии по този въпрос показват, че в течение на 1875 и 1876 г. българите предприемат редица политически и организационни стъпки за координирането на действията си със съседните братски по съдба балкански народи и че те постигат определени резултати — връзки и преговори с представители на въстаналите вече Босна и Херцеговина, връзки и преговори с правителството на Сърбия, от което се искало да достави оръжие и офицерски кадри, споразумение за едновременни действия на българските въстаници и сръбската войска срещу Турция²³. Установяването на тези факти по сръбски документи от сръбските архиви, неизвестни до последно време²⁴, говорят не само че българските ръководители на въстанието не са били лекомислени авантюристи, но че те не са разчитали само и въобще на благоприятната международна обстановка, а са имали по-сериозни основания, когато са загатвали в агитациите си, че българите няма да бъдат сами. Изследванията в тази насока едва са започнали, но несъмнено те са една изключително важна посока, защото не само апостолите ще бъдат освободени от волната или неволна клевета и съмнения по техен адрес в лекомислие и даже за предварителната му обреченост. Този стар и наивен възглед, вкоренен у нас от „Записките“ на Захари Стоянов, все още не е изживян напълно и колкото и да е странно намира място и в съчинения, излезли напоследък²⁵.

Може с голяма вероятност да се предположи, че З. Стоянов не е знаел по време на самите събития по конспиративни съображения за правените постъпки да се координират действията на българската революция с действията на революционните и демократични сили в други балкански страни. Освен това, в годините, в които пише своите записки, той не е могъл да разполага и не е разполагал с необходимите писмени свидетелства за тези постъпки. Но най-важното, което трябва да се има предвид, е, че когато З. Стоянов пише своите „Записки“ пред българското общество, а още повече пред европейското, той е трябвало да защити българските вътрешни нужди от въстание, българските съществени причини, да изтъкне самостоятелните действия на българските революционери, които изхождат от интересите на българския народ, а не са агенти на руското или сръбското правителство, както са ги подозирали и обвинявали дипломатическите защитници на Османската империя.

За да ни убеди в това, той даже пише, че Бенковски и другите апостоли са прибегвали до пропаганден трик, т. е. лъжели са, като са изтъквали пред българите, че щом се вдигнат на въстание ще получат помощ от Русия, от Сърбия. Това са историографските корени на така продължително съществуващата и така нашироко възприета теза.

Втората група въпроси на международния аспект третира международния отзвук на въстанието и неговото потушаване. В последно време историческата наука в това отношение извърши огромна работа. Установи се, че в защита на българската кауза през периода от юни до септември 1876 г.

повече от 200 европейски вестници и списания са поместили материали във връзка с българските събития²⁶. Досега у нас са излезли студии и изследвания за отражението на Априлското въстание в западните държави — Франция, Англия, Швейцария, Италия²⁷, в Русия²⁸, в Чехословакия²⁹, в Полша³⁰, в южнославянските земи³¹, в Унгария³² и някои балкански държави³³. Последна по време в тази поредица е студията на В. Трайков³⁴. Тя е голяма и има характер на обобщаваща работа по въпроса за отражението на Априлското въстание в балканските страни. Авторът прави подробен преглед на това отражение последователно: в южнославянските държави Сърбия и Черна гора, в славянските области на Австро-Унгария — Словакия, Хърватско и Далмация, в Румъния и Гърция. За целта той използва излезлите вече изследвания по тези въпроси у нас и в съответните страни. В. Трайков разглежда диференцирано отношението и политиката на правителствата и на официалните среди на интересувашите го държави и същевременно отношението и манифестациите на народните маси по повод на събитията в България. За целта той използва публикувани документи, архивни документи и материали от съвременни вестници, особено за Румъния.

Вече на този етап от изследването на отгласа от събитията в България може да се направят няколко извода. Първият и основен извод е, че той е повсеместен и играе твърде активна роля в по-нататъшните събития. Става ясно, че българската национална революция не може да се разглежда само като обект на „голямата политика“ по това време, тя се превръща в субект със собствена политическа сила, способна да промени първоначалните планове на големите държави, политиката им, отношенията помежду им и към себе си. Руското правителство не иска, не му е изгодно точно в този момент да се впуска във война с Турция, но е принудено да направи това под натиска на мощното обществено мнение и спонтанно движение в полза на българите. Така Англия е принудена също да се съобрази с общественото мнение в собствената си страна в полза на българите и да не може да застане на страната на Турция, да стои със скръстени ръце, докато Русия води войната за освобождението на българите.

В голяма част от посочените студии и статии за отражението на Априлското въстание в различните европейски страни авторите изтъкват диференцираното отношение на различните класи в тези страни към българската национална революция, на официалните власти — правителства, дипломатии, и на народа. Очертават се също така различни форми, в които се проявява интересът, съчувствието и активната защита на българите в различните страни и в различните среди. Тези прояви варират от информацията, литературната и публицистичната защита до митинги и събрания, до събиране на материални средства за помощ, до обявяването на една война.

И друг интересен и важен извод може да се направи, а именно, че по отношение на някои народи и страни, които съществуват в условия, сходни с българските, Априлското въстание със своята идеология, подготовка и героични и трагични събития изиграва ролята на исторически опит в сформиранието на собствена идеология на революционното движение в тези страни, например в Армения³⁵, Грузия³⁶ и други.

Всички изследвания за международните връзки на българските революционери и за международното отражение на въстанието недвусмислено сочат, че Априлското въстание е не само голямо събитие в живота на българския народ, не само остър проблем в източния въпрос, но и факт на европейската и световната история.

Друга линия, по която се извършват изследвания по Априлското въстание през последните две десетилетия, които са резултат на ново четене и преосмисляне на много от известните спомени и документи от миналото, това е опитът да се изяснят от съвременен гледище военното умение на въстаниците, въоръжението им и реално да се прецени съотношението на силите между българите и османските войски, да се уточнят военските добродетели и слабостите на въстанието³⁷. Тази реална и преведена на съвременен военен език преценка налага да се преодолее залегналата в историческата наука и публицистика версия за предварителната обреченост на българското въстание. Военните историци правят интересни наблюдения и стигат до важни изводи за общата характеристика на въстанието и за разбиране на същността му. Като изучават подробно и всестранно военните действия в Панагюрище, Брацигово, Перущица, Дряновския манастир, в селата Батошево, Кръвеник и Ново село, те считат, че въстаниците са проявили много чисто военни добродетели в прилагането на активната отбрана, в използването на специфичностите на местността, на зданията, в изработването на специалните отбранителни укрепления, в организирането и провеждането на сраженията. Те естествено анализират и основните, решителни слабости на военнотехническата подготовка на въстанието, разединението на окръзите, децентрализацията на военното ръководство. Става ясно, че с наличните си сили, умения, оръжия не са могли да разчитат да разгромят военните сили на империята. Такава задача те не са си и поставяли. Но са могли да издържат по-дълго време, да поведат партизанска борба, да се прехвърлят в други окръзи, ако действително не ги е застигнало фаталното за момента и с оглед качеството на въоръжението им трагично по последиците си лошо време. Лошите атмосферни условия не позволяват на българските въстаници да натрупат малко опит, да преодолеят някои психологически бариери.

Интересен и вероятно плодотворен за в бъдеще ще се окаже опитът на О. Маждракова-Чавдарова да установи конкретно идейно-политическата подготовка на априлските въстаници — ръководители и редови борци, степента на усвоените от тях идеи на българските теоретици на национално-революционната борба — Раковски, Каравелов, Ботев, Левски, и размерите на прилагането им в хода на самото въстание³⁸. Акцентрирането върху този аспект е позволило на авторката да аргументира извода си за високия идейно-политически облик на борбата на българските въстаници.

Българската марксистка историография след Втората световна война прояви интерес и изследва редица събития и явления от историята на конкретното протичане на въстанието и между тях най-много тези, които по различни причини са останали недостатъчно изучени в миналото. Тук трябва да отнесем монографичното изследване на Е. Койчева върху историята на Старозагорското въстание, това до известна степен подценявано и пренебрегвано събитие — важно звено в разгръщащата се българска революция³⁹. Интересно, съвместно и задълбочено е направено изследването на О. Маждракова за сраженията в Дряновския манастир⁴⁰. Авторката анализира социалния състав на четата, уточнява списъка, очертава героичния ѝ подвиг.

Редица други изследвания разширяват познанията ни за хода на въстаническите действия в Първи, Втори, Трети революционен окръг. Много нови и важни за цялостната представа за въстанието са изследванията, включени в сборника, посветен на събитията в Габровско и Севлиевско, на героичните битки в селата Батошево, Кръвеник, Ново село, на Габровската и Тревненската чета⁴¹, във Врачанско⁴², на перипетиите на славната и трагична борба в Сливенско⁴³. Интерес представлява и сборникът, съставен от

Хр. Йонков, за знаменитите депутати от Оборище⁴⁴. Той уточнява списъка на участниците в Оборище, техните биографии, опитва се да уточни социалния състав на събранието.

В поредицата на изследванията, които разширяват познанията ни за териториалния обхват на въстанието, особено място заема излязлата неотдавна монография на Д. Дойнов⁴⁵. На основата на много богат и разнообразен изворов материал, почерпан от съветските и българските архиви и други материали: литература, спомени и пр., авторът разглежда последователно възникването, проявите и формите на националнореволуционното движение в Югозападна България, в нейния исторически обхват през XIX в., когато е включвала и Македония. Той проследява неговите общи черти с общобългарското революционно движение и специфичните му особености с оглед конкретните социално-икономически, класови, демографски и политически условия. За пръв път в нашата историческа книжнина цялостно и задълбочено се очертават характерът и тенденциите на това движение, мястото, ролята и значението му в българската национална буржоазнодемократическа революция.

В годините след Втората световна война беше публикувано доста голямо количество биографични очерци за различните изтъкнати ръководители и герои на Априлската епопея⁴⁶. По-голямата част от тях са написани в научно-популярен план.

Особено многобройни, важни и интересни са изследванията за Ботевата чета, нейното формиране, боен път, разгром, значението и мястото ѝ като епилог на Априлската епопея, брой и социален произход на четниците, ролята на Ботев като организатор, вдъхновител и ръководител, лобното му място и още редица въпроси⁴⁷.

В изследванията са разгледани и въпросите за отразяването на Априлското въстание в художествената литература⁴⁸.

Една голяма заслуга на марксистката историография след Втората световна война е издирването и публикуването на документи за подготовката и хода на въстанието. Такива са публикациите на Б. Недков, Хр. Капитанов, Ст. Радев и други⁴⁹. Но най-ценно е изданието на документи за въстанието, предприето от колектив сътрудници при Българския исторически архив (БИА), под редакцията на Ал. Бурмов в средата на 50-те години⁵⁰. Издадени според съвременните археографски изисквания, тези три тома представляват неограничено богатство и главно солидна база за задълбочени проучвания. Трябва да посочим и т. 1 от поредицата „Освобождение Болгарии от турецкого ига“, 1875 — 1877. Документи в трех томах“. М., 1961., които излязоха в Москва на руски език, но са дело на смесен българо-съветски колектив от съставители и редактори и публикуваните документи са извлечени от съветски и български архиви.

Документално изворов характер има по-голямата част от споменатото издание на Ал. Бурмов „Христо Ботев и неговата чета“. Напоследък излязоха и няколко сборника с преиздадени или за пръв път публикувани, съхранявани в архивите спомени за Априлското въстание⁵¹. Макар че текстовете не са публикувани изцяло, при издаването им са спазени съвременните археографски изисквания, така че тези сборници служат едновременно като историческо четиво за широката аудитория и като материал за научни наблюдения. Документален характер има и изданието юбилеен албум с илюстративни материали⁵².

Интерес представляват няколко библиографски публикации, посветени на Априлското въстание⁵³. Особено полезна е библиографията за отражението на Априлското въстание в българския възрожденски печат⁵⁴. Тази

библиография представлява част първа от цялата поредица библиографии, които предстои да излязат и които ще отразяват отзвука на Априлското въстание в печата на Русия, Англия, останалите славянски страни и другите западноевропейски държави.

Цялостно представяне на Априлското въстание присъствува във всички обобщаващи трудове по история на България⁵⁵.

В последните десетилетия се появиха и няколко общи истории, посветени на самото Априлско въстание. Първата, на Хр. Гандев — „Априлското въстание. Исторически очерк“, е напечатана през 1956 г. като кратко научно-популярно изложение на събитията в него, а във второто му издание — 1974 г., авторът не само разказва и пресъздава популярно героичните събития, но осмисля историческия процес. Той отделя много място, почти половината от книгата, за да очертае формирането на революционната криза през 60-те и 70-те години на XIX в. в българските земи под османско робство.

През 1966 г. излезе от печат друг научно-популярен очерк „Априлското въстание 1876“ от К. Косев и Н. Жечев. През юбилейната година К. Косев и Н. Жечев в съавторство с Д. Дойнов предложиха на читателя един нов, вече научно-монографично разработен обобщаващ труд „История на Априлското въстание 1876“⁵⁶. Тримата автори се съобразяват с достиженията на марксистката историография по въпросите и като използват самостоятелно целия известен и нов изворов материал дават изчерпателно изложение на причините и обстоятелствата при избухването на въстанието, хода на подготовката му във всички краища на страната, международния му отклик и заключение за характера и историческото му значение. Този труд запълни една голяма празнота в българската марксистка историография. Крайно належащо беше да се напише и издаде обобщаваща история за Априлското въстание, написана от марксистки позиции. Трудът на К. Косев, Н. Жечев и Д. Дойнов извежда на нов етап търсенията на историците по сложните и трудни, но толкова важни проблеми от революционното минало на българския народ.

Беглият преглед на съвкупната научна литература, посветена на Априлската епопея, показва, че постиженията на българската марксистка историография са значителни, че белите полета в изследователския терен на величавото събитие почти са запълнени. Въпреки това има още много проблеми, събития, биографии на дейци, към които историческата наука е задължена, например организационното състояние и дейност на БРЦК, на Гюргевския комитет, на частните революционни комитети, техния социален състав, идейно-политическото им равнище, дейността и възгледите на Г. Бенковски, Ст. Стамболов и др., социално-икономическата програма в навечерието и в хода на въстанието, наличието на различни течения и техните прояви в хода на въстанието, дейността на емиграцията и други.

В заключение може да се изтъкне, че изследванията върху Априлското въстание в различен обем, с различен успех, задълбоченост и аргументираност не са секвали през целия стогодишен период от избухването му. Интересът и преклонението пред подвига на априлци ще връща всяко ново поколение към изследване на все по-нови аспекти на събитието, все по-задълбочено и всеотранно интерпретиране на мястото му в българската история.

¹ М. Велева. Захари Стоянов — историк (120 години от рождението му). — Векове, 1972, 1.

² М. Велева. Димитър Страшимиров. Историографски очерк. С., 1972.

³ В. Хаджиниколов. Традициите на Априлското въстание в Българската комунистическа партия. — В: Априлското въстание 1876 — 1966. С., 1966, с. 228.

⁴ Д. Благоев. Принос към историята на социализма в България. С., 1960. — В: Съч. Т. 11, с. 49.

⁵ Г. Бакалов. Избрани исторически произведения. С., 1960, 317 — 329; Ж. Натан. Българското възраждане. Историко-социологичен очерк. С., 1939, 166 — 175; Икономическа история на България. С., 1938, 94 — 173.

⁶ Ив. Хаджийски. Психология на Априлското въстание. С., 1943; Априлското въстание и Бенковски. С., 1943; Бит и душевност на нашия народ (частта „Априлското въстание и дребният собственост“). С., 1966, 273 — 300.

⁷ М. Димитров. Христо Ботев — идеи, личност, творчество. С., 1919; Биография на Христо Ботев. С., 1924; Личността на Ботева. Критически преглед. С., 1938.

⁸ Ал. Бурмов. Към историята на революционното движение в България след смъртта на Левски. — Просвета, 1936, 5; революционните окръзи (1872 — 1876). По случай 60-годишнината на Априлското въстание. — Просвета, 1936, 9; Левски и началната история на Българския централен революционен комитет. — Родина, 1938, 1; Революционната дейност на Ст. Стамболов през 1873 — 1875 г. — Родина, 1939, 2; Български революционен централен комитет (1868 — 1876). С., 1943.

⁹ Н. Кондарев. Васил Левски и Димитър Общи. С., 1942.

¹⁰ Христо Ботев. Пълно събрание на съчиненията. Под ред. на М. Димитров. Т. 1. С., 1940; Ал. Бурмов. Нови писма на В. Левски и Хр. Ботев. — Родина, 1939, 2; Спомените на Киро Тулешков за общото събрание на БРЦК през 1872 г. — Отец Паисий, 1940, 1; Христо Ботев през погледа на съвременниците си. Спомена, впечатления и изказвания на Ботеви другари и съвременници (съставители и редактор Ал. Бурмов). С., 1945.

¹¹ Народна младеж, 879, 17 май 1951.

¹² Пак там.

¹³ Пак там, 880, 18 май 1951.

¹⁴ Пак там, 881, 19 май 1951.

¹⁵ Пак там, 882, 20 май 1951.

¹⁶ Пак там, 883, 22 май 1951.

¹⁷ Стр. Димитров. Към въпроса за отменяването на спахийската система в българските земи. — ИПр, 1956, 6; Чифлишкото стопанство през 50-те и 70-те години на XIX в. — ИПр, 1955, 2; За класовото разслоение сред селяните в Североизточна България през 70-те години на XIX в. — ИИИ. Т. 8; Въстанието от 1850 г. в България. С., 1972; Хр. Гандев. Зараждане на капиталистически отношения в чифлишкото стопанство в Северозападна България. С., 1962; Хр. Христов. Аграрните отношения в Македония през XIX и началото на XX в. С., 1964; Аграрният въпрос в българската национална революция. С., 1976.

¹⁸ Хр. Гандев. Към историята на промишления капитализъм у нас през Възраждането. — ИПр, 1956, 4; Ж. Натан. Стопанска история на България. С., 1958; В. Паскалева. Икономическото проникване на Австрия (Австро-Унгария) в българските земи от Кримската война до Освобождението. — ИИИ. Т. 7, 1957; За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX в. до Освобождението. — ИПр, 1960, 5; Н. Тодоров. К развитию манифактуры в Болгарии во второй четверти XIX в. — ИПр, 1959, 2; К. Косев. За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. С., 1968.

¹⁹ За повече подробности вж. Н. Тодоров. Изследвания върху икономическите и социални аспекти на Българското възраждане и генезиса на капитализма. — В: Проблеми на българската история след Втората световна война. С., 1973, 265 — 281.

²⁰ Д. Косев. Априлското въстание — връхна точка на българската националдемократическа революция. — В: Априлското въстание 1876 — 1966. С., 1966; К. Косев, Н. Жечев, Д. Дойнов. История на Априлското въстание. С., 1976, с. 60 и сл.; Хр. Христов. Аграрният въпрос в българската национална революция. . . , с. 19, 52.

²¹ Хр. Гандев. Априлското въстание. С., 1974, с. 78; К. Косев, Н. Жечев, Д. Дойнов. История на Априлското въстание. . . , с. 60 и сл.

²² Д. Косев. Положението на българския народ преди Априлското въстание. — ИПр, 1947 — 1948, 2; Ал. Бурмов. Нарастване на революционния подем сред българския народ през 1875 — 1876 г. — ИПр, 1950 — 1951, 1.

²³ Кр. Шарова. Априлското въстание и борбата за освобождение на другите южнославянски народи. — В: Априлското въстание 1876 — 1966, 131 — 150; Х. Батовски. Балканските държави и българският народ по време на Априлското въстание през 1876 г. — ИИИ, 1966, Т. 16 — 17.

²⁴ Кр. Шарова. Цит. съч., 138 — 139; 146 — 147.

²⁵ Хр. Гандев. Априлското въстание. . . , с. 91; К. Косев, Н. Жечев, Д. Дойнов. Цит. съч., 93 — 95, 97, 99 — 100, 540.

²⁶ К. Възвъзова-Каратеодорова. Българският и чуждият периодичен печат от 1876 г. и Априлското въстание. — В: Априлското въстание 1876 — 1966. С., 1966.

²⁷ Хр. Христов. Освобождението на България и политиката на западните държави (1877—1878). С., 1968; Хр. Гандев. Цит. съч., с. 175; К. Косев, Н. Жечев, Д. Дойнов. Цит. съч., 480 — 535; Кр. Шарова. Международните отношения и източната криза през 1875—1877 г. и Априлското въстание. — Лекционна пропаганда, 1976, 1; В. Паскалева. Демократическата общественост в Западна Европа и Освобождението на България. — В: Освобождението на България от турско иго. С., 1968; А. Монеджикова. Отражение на Априлското въстание в Англия, Франция и Италия. — Изв. инст. Хр. Ботев. Т. 1, 1954; Ив. Панайотов. Отзвук от Априлското въстание в Англия (Историко-библиографско проучване). — Изв. НБВК. Т. 1 (7), 1961; М. Иконописова. Английската общественост и Априлското въстание. — ИПр, 1976, 1; С. Дамянов. Франция и българската национална революция. С., 1968, 127 — 177; Отношението на френската дипломация и общественост към Априлското въстание през 1876 г. — ИПр, 1966, 2; Д. Христова. Априлското въстание през погледа на швейцарския вестник „Журнал де Женев“. — ИПр, 1976, 1; Й. Митев. Отражението на Априлското въстание в Италия. — В: Априлското въстание 1876 — 1966. С., 1966; Отражението на Априлското въстание в чужбина. С., 1976.

²⁸ Хр. Христов. Руската общественост и българското националноосвободително движение в навечерието на Руско-турската война 1877 — 1878. — В: Освобождението на България от турско иго. С. 1958; Й. Митев. Защитата на българите от руските дипломатически представители в България и Цариград след Априлското въстание. — Исторически студии. С., 1963; Г. Тодъров. Социално-политическата обусловеност на Априлското въстание. Отзвукът на Априлското въстание в Русия. — В: Априлско въстание 1876 — 1966. С., 1966; Г. В. Димитров. „Московские ведомости“ за събитията в България по време на Априлското въстание. — ИПр, 1976, 1; А. А. Улунян. Отзвук на Априлското въстание в арменския печат и в арменското националноосвободително движение. — ИПр, 1976, 1.

²⁹ Р. Хавранкова. Откликът на Априлското въстание през 1876 г. сред чешкото общество. — ИПр 1959, 6; Зд. Урбан. Из историята на чешко-българските културни връзки. С., 1961.

³⁰ И. Първенов. Полската общественост и Априлското въстание. — ИПр, 1970, 3.

³¹ И. Конев. (Отзвукът в) Сърбия, Хърватско, Черна гора. Април 1876 — 1966. Юбилеен лист, 24 април 1966; Д. Игнатович. Сръбски източници за овладяването на „Радецки“. — Лит. фронт, 22, 26 май 1966; А. Кадич. Щросмайер и българите. — Лит. мисъл, 1970, 6; В. Иванович. Прве вијести у „Гласу црногорца“ о Априлском устанку, 1876 у Бугарској. — Изв. НБКМ. Т. XII /18/. С., 1972.

³² Ст. Радев. Априлското въстание и Унгария. С., 1959.

³³ Н. Тодоров. Априлското въстание и гръцката общественост. — В: Априлското въстание 1876 — 1966. С., 1966; Хр. Михова. Приносът на румънския народ за освобождението на България от турско иго. — В: Освобождението на България от турско иго. С., 1958; Е. Бантея, К. Казанищаену. Отражението на Априлското въстание 1876 г. в Румъния. — В: Военно-истор. сб., 1973, 3.

³⁴ V. Trajkov. L'insurrection à l'Avril 1876 en Bulgarie et les peuples Balkaniques. — Etudes Balkaniques, Sofia, 1976, 1, 16 — 41.

³⁵ А. А. Улунян. Цит. съч.

³⁶ Ш. В. Мегрелидзе, Ш. А. Бадридзе. Балканските събития през 1876 г. и грузинската общественост. — ИПр, 1976, 1.

³⁷ И. Митев. Военни специалисти, участници в Априлското въстание. — В: Военно-истор. сб., 1956, 2; Въстаническите действия на в. Еледжик и дейността на Бенковски през 1876 г. — В: Военно-истор. сб., 1960, 2; Цв. Павловска. Военната подготовка за въстанието през 1876 г. във Врачански революционен окръг. — В: Военно-истор. сб., 1972, 2; Въоръжаването на IV Панагорски революционен окръг за Априлското въстание 1876 г. — Изв. на военно-исторически научно дружество, 1973. Т. 15; Ив. Кинов, Щ. Атанасов, Д. Христов, Б. Чолпанов. Въоръжената борба на българския народ срещу османското господство. С., 1961, 264 — 396; Хр. Ковачев. Военна подготовка и тактика на въстанието в Ново село, Кръвеник и Батошево от Търновски революционен окръг през 1876. — В: Военно-истор. сб., 1964, 2; Б. Чолпанов. Въстаническата стратегия и тактика през април 1876 г. — В: Априлско въстание 1876 — 1966. С., 1966; Ан. Вълчев. Турските въоръжени сили по време на Априлското въстание и ролята им за неговото потушаване. — ИПр, 1976, 1; Вж. и излязлата колективна монография „Военната подготовка и провеждане на Априлското въстание 1876“ под ред. на Й. Митев, К. Косев, Д. Дойнов, Ц. Генов, П. Петров, Г. Язаров, Н. Домусчиев, Цв. Павловска. С., 1976.

³⁸ О. Маждракова-Чавдарова. Идеино-политическата подготовка и последователност на Априлското въстание. — ИПр, 1976, 1.

³⁹ В. Койчева. Старозагорското въстание 1875 г. С., 1975.

⁴⁰ О. Маждракова-Чавдарова. Четата на поп Харитон 1876. С., 1963.

⁴¹ Априлското въстание в Габровски окръг. Габрово, 1966; Ив. Унджиев. Троян и неговото участие в националноосвободителното движение. Град Троян. — В: Юбилеен сб. по

случай 100 г. от обявяването му за град. С., 1968, 32 — 59; П. Ковачев. Из миналото на героичен Кръвеник. В. Търново, 1966.

⁴² И. Ангелов. Враца и врачани в борбата за освобождение от турско иго. Враца, 1957, 61 — 69.

⁴³ Втори революционен окръг, Юбилеен сб., С., 1966.

⁴⁴ Хр. Йонков. Оборищенци. С., 1972.

⁴⁵ Д. Дойнов. Националнореволюционните борби в Югозападна България през 60-те и 70-те години на XIX в. С., 1976.

⁴⁶ Д. Костов. Иларион Драгостинов. С., 1954; Н. Горненски. Георги Бенковски. С., 1955; Л. Стоянов. Бенковски. Романизиран живот. С., 1958; 1964; Г. Теофилов. Панайот Волов. С., 1959; Тодор Каблешков, С., 1956; И. Ванчев. Георги Измирлиев — Македончето. С., 1966; Г. Крънзов. Васил Петлешков. С., 1969; Бачо Киро. — В: Сб. по случай 130 г. от рождението му 1835 — 1965. В. Търново, 1967.

⁴⁷ Ал. Бурмов. Христо Ботев и неговата чета, под ред. на Кр. Шарова. С., 1975. Тази книга е едно ретроспективно издание на няколко студии на автора върху формирането на Ботевата чета и съдбата на четата след смъртта на войводата и други и огромно количество документи, материали и спомени за Христо Ботев и неговата чета, събрани от Бурмов и само частично издадени от него приживе; Р. Стоянов. Социален произход и брой на Ботевите четници. — В: Априлското въстание 1876—1966. С., 1966; Ив. Унджиев, Цв. Унджиева. Христо Ботев, живот и дело. С., 1975; Лобното място на Христо Ботев, под ред. на Ив. Унджиев. С., 1959; Ботевите четници разказват. — В: Сб. от писма, документи и материали, съставител Н. Ферменджиев. С., 1975.

⁴⁸ Р. Ангелова-Георгиева. За народна свобода. Априлското въстание в българската народна поезия. С., 1961; Ем. Георгиев. Априлското въстание в художествената литература. — В: Сб. Априлското въстание 1876 — 1966. С., 1966.

⁴⁹ Б. Недков. Турски документи за Ботевата чета. — В: Христо Ботев, 100 години от рождението му. С., 1949; Хр. Капитанов. Румънски официални документи за революционните събития в България през 1876 г. — Изв. Държ. архиви. Т. 16, 1968; Ст. Радев. Дипломатически документи за Априлското въстание из унгарските архиви. — ИПр. 1969, 4; Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. Съставител и ред. Н. Тодоров. С., 1953.

⁵⁰ Априлското въстание 1876. Съставители: К. Възвъзова-Каратодорова. Б. Тодорова-Петкова, В. Тилева, Здр. Ненова, М. Трифонова-Петрова, под ред. на Ал. Бурмов. Т. 1 — 3. С., 1954 — 1956; Сборник от документи. С., 1954, Т. 1. Т. 2. Анотации на документи и материали. С., 1955. Т. 3. Сборник от турски документи, Съставител и превел Б. Недков, С., 1956.

⁵¹ Спомени за Априлското въстание 1876. Съставителство, подбор и бележки Н. Жечева. С., 1976; М. И. Марковски. Спомени и очерки из българските революционни движения 1868 — 1876. Съставителство и редакция на В. Трайков и Д. Марковски. С., 1976; Април 1876. Спомени. Подбор и редакция С. Гюрова и Т. Тахов. С., 1976.

⁵² Април 1876. С., 1976.

⁵³ Априлското въстание 1876. Препоръчителна библиография по случай 90-годишнината от въстанието. Под ред. на К. Възвъзова-Каратодорова и А. Вълчева. С., 1966; В. Ацева. Априлското въстание 1876 г. в Пловдивски революционен окръг, отразено във възрожденската книжнина. Библиография. Пловдив, 1966.

⁵⁴ Априлското въстание в българския възрожденски периодичен печат. Библиография. Съставител Б. Роков. С., 1973.

⁵⁵ Д. Косев. Лекции по нова българска история. С., 1951; История на България. Т. 1. С., 1954; 1961. Под ред. на Д. Косев, Ж. Натан, Ал. Бурмов и др.

⁵⁶ К. Косев, Н. Жечев, Д. Дойнов. История на Априлското въстание 1876. С., 1976.